

Michał A. Piegzik

*Wydział Prawa, Administracji i Ekonomii
Uniwersytet Wrocławski*

Wczesne próby kodyfikacji japońskiego prawa cywilnego ery Meiji i ich kontekst historyczno-polityczny

Early attempts at codifying the Japanese civil law during the Meiji period and their historical and political background

明治時代にける日本の民法編纂の原初的な試みとその政史の文脈

Streszczenie

Celem niniejszego artykułu jest przedstawienie wczesnych prób skodyfikowania japońskiego prawa cywilnego w latach 1868–1890 z uwzględnieniem uwarunkowań historyczno-politycznych. Na mocy izolacyjnych dekretów w latach 1639–1868 Japonia pozostawała krajem całkowicie zamkniętym na kontakty ze światem zewnętrznym, opierając się na hierarchicznym modelu zarządzania księstwami feudalnymi przez szogunat. Wiek XIX, który przyniósł ze sobą nie tylko rewolucję przemysłową, powstanie nowoczesnych imperiów kolonialnych, ale także restaurację władzy cesarskiej w Japonii, postawił japońskie elity przed koniecznością gruntownej reformy państwa, w tym systemu prawa w celu zachowania niepodległości. Prawo cywilne, należące do jednej z trzech głównych gałęzi prawa, miało stanowić jeden z fundamentów przyszłej japońskiej gospodarki i harmonii społecznej. Przyjmując za wzór francuski Code Civil, wczesne próby skodyfikowania zakończyły się niepowodzeniem i doprowadziły do sporu nad kształtem kodeksu cywilnego.

Słowa kluczowe

japońskie prawo cywilne, historia prawa Japonii, Mimpō

Abstract

The main goal of this article is to present early attempts to codify the Japanese civil law during 1868-1890 in scope of historical and political background. During the period 1639-1868, under the regime of insulating acts, Japan remained a country completely isolated from the global society. The political system was based on the hierarchical model of ruling feudal principalities by the shogunate. The nineteenth century, which brought not only an industrial revolution, the rise of modern colonial empires, but also the Imperial Restoration, put the Japanese elites under the pressure of complex reform of the state including the law system in order to preserve independence. Civil law, which belongs to one of the three main branches of law, was to be one of the foundations of the future Japanese economy and social harmony. By adopting the French Code Civil as an example, early attempts to codify failed and led to a dispute over the shape of the final Civil Code.

Keywords

Japanese civil law, history of Japanese law, Mimpō

1. Historyczno-polityczne tło kodyfikacji japońskiego prawa**1.1. Izolacja epoki Edo (1639–1854)**

Przeprowadzony w drugiej połowie XIX wieku wielki proces kodyfikacji japońskiego prawa poprzedzony był ponad dwoma wiekami restrykcyjnego zamknięcia Japonii na kontakty ze światem zewnętrznym. Izolacja ta, znana pod innym terminem *sakoku*, była skutkiem dwóch przełomowych wydarzeń, które całkowicie zmieniły sytuację wewnętrzną w Japonii. Pierwszym z nich było zakończenie krwawej wojny domowej toczącej się w latach 1467–1603 o rządy nad zjednoczonym krajem¹. Dzięki pokonaniu konkurentów i zdobyciu ich ostatniego punktu oporu, jakim był zamek w Osace, w 1615 r. szogun Iseyasu Tokugawa, a później także jego następcy, objęli niepodzielną i niekwestionowaną przez nikogo władzę². Oprócz ukształtowania się nowego systemu politycznego na początku XVII w. drugim ważnym wydarzeniem było nawiązanie licznych kontaktów z państwami europejskimi, które podjęły się eksploracji świata, w tym Azji Wschodniej.

Jako pierwsi do Japonii dotarli Portugalczycy, którzy w 1543 r. wylądowali na południowej części wyspy Kyūshū. Nawiązali oni z Japończykami stosunki handlowe, które skutkowały założeniem portu w Nagasaki³. Wysyłane przez Lizbonę statki pośredniczyły w wymianie towarów i niewolników pomiędzy azjatyckimi krajami, w szczególności Chinami i Koreą, wykorzystując fakt, iż ich jednostki nie były objęte żadnymi urzędowymi koncesjami lub zakazami. Oprócz europejskich kupców w 1549 r. w Japonii pojawili się również katolicy misjonarze, sponsorowani finansowo przez zakony jezuitów, a później także dominikanów i franciszkanów. Chociaż z powodu dużych

¹ W japońskiej i anglojęzycznej literaturze przedmiotu istnieją pewne rozbieżności dotyczące cezur czasowych ery wojen domowych (jap. *sengoku jidai*). Większość historyków zgodnie podkreśla, iż za jej początek można uznać wybuch wojny Ōnin (jap. *Ōnin no ran*) w 1473 r. Dużo większe wątpliwości budzi data zakończenia, za którą przyjmuje się odpowiednio: ponowne zjednoczenie kraju przez Hideyoshiego Toyotomi w 1587 r., kładącą kres rządów rodu Toyotomi bitwę pod Sekigaharą w 1600 r., lub też otrzymanie przez Ieyasu Tokugawę tytułu Wielkiego Szoguna (jap. *Sei'i Taishōgun*) w 1603 r. Przyjmując za kryterium doniosłość cesarskiego reskryptu, który uznawał władzę Ieyasu Tokugawy, uważam, że w 1603 r. doszło do ostatecznego ugruntowania nowego systemu rządów w Japonii. Prowadzone podczas kolejnej dekady działania wojenne nie podważyły władzy szoguna, lecz stanowiły końcowy epizod wieloletniego konfliktu wewnętrznego. 徳川家康征夷大將軍補任の宣旨 (jap. *Tokugawa Ieyasu Sei'i Taishōgun Bunin no Senji*, pol. *Pismenne cesarskie polecenia mianowania Ieyasu Tokugawy na Wielkiego Szoguna*), Inskrypcja w Nikkō Tōshōgū. Wszystkie tłumaczenia tytułów i fragmentów z języka japońskiego wykonał autor niniejszego artykułu.

² K. Nakamura, *Tokugawa Ieyasu kōden* (pol. *Oficjalna biografia Ieyasu Tokugawy*), Tōshōgū Shamu-sho, Nikkō 1965, s. 492.

³ Por. J.G. Ruiz de Medina, *Documentos del Japón: 1547–1557*, Instituto Historico de la Compania de Jesus, Roma 1990.

różnic kulturowych rozprzestrzenianie się nowej religii było procesem wolniejszym niż pierwotnie planowało papieżstwo, głoszący nauki kościoła rzymsko-katolickiego duchowni byli przekonani, że podobnie jak Europejczycy, Japończycy są dobrymi ludźmi, których można przekonać do zmiany religii⁴.

Do chwili mianowania Iseyasu Tokugawy Wielkim Szogunem Japonia utrzymywała stosunki z trzema europejskimi państwami. Poza Portugalią do grona partnerów handlowych dołączyła w 1549 r. Hiszpania i w 1600 r. Anglia. W 1579 r., po ponad 30 latach aktywności portugalskich i hiszpańskich misjonarzy, japońska społeczność chrześcijan liczyła już 130 tys. osób⁵. W większości zamieszkiwała ona wyspę Kyūshū, gdzie weszła w posiadanie byłych świątyni buddyjskich i shintoistycznych. O prężnej działalności kościoła rzymsko-katolickiego może świadczyć fakt, iż chrztów udzielano w całej Japonii, a wśród nawróconych znajdowało się również kilkunastu panów feudalnych (jap. *daimyō*).

Rozprzestrzenianiem się chrześcijaństwa i powiązaniem z nim handlem prowadzonym przez Europejczyków zainteresował się już szogun Hideyoshi Toyotomi, którego rządy poprzedziły rządy rodu Tokugawa. W dniu 24 lipca 1587 r. wydał on złożony z jedenastu artykułów Edykt Banicyjny (jap. *Bateren Tsuihōrei*) zakazujący między innymi działalności misjonarskiej i nakazujący misjonarzom opuścić Japonię⁶. Chociaż w 1596 r. znowelizowano go o kolejne restrykcje, a rok później ukrzyżowano 26 chrześcijan w związku z incydem San Felipe, prześladowania za praktykowanie nowej religii zdarzały się niezwykle rzadko, zaś postanowienia edyktów z 1587 i 1596 r. pozostawały praktycznie martwymi zapisami⁷.

Amerykańscy historycy podkreślają, że antychrześcijańskie edykty Toyotomiego nie wynikały z obawy o utratę władzy, lecz stanowiły próbę likwidacji jednego ze źródeł potencjalnych niepokojów społecznych. Japończyk jako tradycyjny buddysta był przeciwnikiem wszelkich form chrześcijańskiego fanatyzmu. Nie rozumiał on doniesień o atakach na świątynie innych wyznań lub skarg na stosowanie przymusowych chrztów mieszkańców niektórych wiosek. Szczególnie negatywny stosunek miał do niekwestionowanego przez misjonarzy handlu japońskimi niewolnikami, który został oficjalnie zakazany w art. 10 *Bateren Tsuihōrei*. Toyotomi do końca życia pozostawał nieufny

⁴ R.R. Ellis, *The Best Thus Far Discovered: The Japanese in the Letters of Francisco Xavier*, "Hispanic Review" 2003, vol. 71, no. 2, s. 155–169.

⁵ B.L. Walker, *Foreign Affairs and Frontiers in Early Modern Japan: a Historiographical Essay*, "Early Modern Japan: An Interdisciplinary Journal" 2002, No. 2/10, s. 44–62.

⁶ 天正十五年六月十八日付覚 (jap. Tenshō jūgonen, rokugatsu, jūhachi hidzuke satori; pol. Akt 18 dnia 6 miesiąca 15 roku ery Tenshō), [w:] H. Yamamoto (red.), *Totoyomi Hideyoshi no komonjo* (pol. *Stare dokumenty Hideyoshiego Totoyomi*), Kashiwa Shobō, Tōkyō 2015, s. 100–102; por. M. An'no, *Bateren Tsuihōrei: 16-seki no nichio taiketsu* (pol. *Bateren Tsuihōrei: 16-wieczna rywalizacja Japonii z zachodem*), Nihon Editā Sukūru Shuppanbu, Tōkyō 1989.

⁷ M. Jansen, *The Making of Modern Japan*, Harvard University Press, Harvard 2000, s. 68.

w stosunku do obcej religii, lecz nie zamierzał z powodu spraw drugorzędnych pogarszać dobrych relacji handlowych z Hiszpanią i Portugalią poprzez wejście w otwarty konflikt z jezuitami innymi zakonami⁸.

Politykę Toyotomiego dotyczącą utrzymania kontaktów z zachodnimi przybyszami kontynuował Iseyasu Tokugawa, który nie tylko zacieśnił stosunki handlowe z Portugalczycami, ale także starał się otworzyć kraj na kontakty z sąsiadującymi Filipinami rządzonymi przez Hiszpanów. W 1603 r. portugalscy jezuita opublikowali w Nagasaki pierwszy słownik przekładający język japoński na język europejski⁹. Pomimo promowania wymiany handlowej i technologicznej z Europejczykami Tokugawa pozostawał sceptyczny wobec ekspansji chrześcijaństwa w Japonii. Sytuację tę starali się wykorzystać angielscy i od 1609 r. holenderscy wysłannicy kupieccy, którzy podczas prywatnych audiencji u szoguna ostrzegali go o kolonialnych ambicjach Hiszpanów. Wskazując za przykład podbite i schryścianizowane siłą ludy Ameryki Południowej, a także sąsiednich Filipin, dowodzili oni, że dalekosiężnym celem jezuitów i innych zakonów, kontrolowanych w rzeczywistości nie przez papieża, ale Madryt i Lizbonę, jest opanowanie Japonii. Działając w interesie własnym i pośrednio swoich krajów, Anglicy i Holendrzy zaświadczały, że jedynym zamiarem protestanckich kupców jest kontynuowanie wymiany handlowej z Japończykami bez prowadzenia jakiegokolwiek akcji misyjnej. Pomimo tego, że oskarżenia kierowane w stronę państw z Półwyspu Iberyjskiego nie były prawdziwe, stopniowo zmieniały stosunek Tokugawy do chrześcijaństwa, którego wpływy w japońskim społeczeństwie, a także wśród klasy wyższej, rosły w siłę z każdym rokiem¹⁰.

Walka o uprzywilejowaną pozycję w japońskim handlu nie miała wyłącznie charakteru propagandowego. Poza rywalizacją o względy szoguna Hiszpanie i Portugalczycy sondowali możliwość interwencji sojuszniczej floty stacjonującej w Manili, a także potajemnie dostarczali broń palną i proch strzelniczy do należących do Kościoła rzymsko-katolickiego daimyō z zamiarem sformowania sił samoobrony na wypadek próby zbrojnego usunięcia misjonarzy z Japonii. O tym, iż potencjał bojowy oddziałów wiernych europejskim przybyszom nie mógł być całkowicie zignorowany, może świadczyć fakt, że do 1620 r. 86 japońskich panów feudalnych oficjalnie przeszło na chrześcijaństwo. Istniała także spora grupa daimyō, która wprawdzie nie zdecydowała się porzucić tradycyjnych wierzeń, lecz sympatyzowała z nową religią¹¹.

⁸ M. Cooper, *Rodrigues The Interpreter: An Early Jesuit in Japan and China*, Weatherhill, New York 1974, s. 160.

⁹ Iezusu Kai, 日葡辞書 (jap. *Nippo Jisho*, pol. *Słownik japońsko-portugalski*), Nagasaki 1603.

¹⁰ Szacuje się, że na początku XVII w. w Japonii było około 300 tys. chrześcijan, M. Jansen, *op. cit.*, s. 79.

¹¹ T. Abe, J. Rejaunier, *Japan's Hidden Face: A Call for Radical Change in Japanese Society & Commerce*, Philadelphia BainBridge Books, Philadelphia 1998, rozdz. 16–17.

Rosnące zagrożenie ze strony Kościoła rzymsko-katolickiego, a także powtarzające się incydenty z udziałem chrześcijan sprawiły, że w 1614 r. Hidetada Tokugawa, syn Ieyasu, wydał akt całkowicie zakazujący praktykowania chrześcijaństwa i definitywnie nakazujący wszystkim misjonarzom opuścić Japonię. Przyczyny tak nagłego zwrotu zostały przedstawione w uzasadnieniu do nowego prawa: „Chrześcijańskim grupom udało się w końcu dotrzeć do Japonii. Nie tylko wysyłały one statki handlowe w celu wymiany towarów, ale także rozszerzały szkodliwą doktrynę, która miała na celu omamienie uczciwych ludzi, aby obalili rząd i sami objęli władzę nad krajem. Wydarzenie to byłoby wielką katastrofą. Nie możemy zrobić nic jak tylko powstrzymać to”¹². Chrześcijanom oprócz tego zarzucano, jak przytaczają Hirokazu i Yūmio Shimizu w zbiorze dokumentów z epoki, „łamanie rządowych regulacji, zniesławianie shintō, szkalowanie tradycji-nego prawa, naruszanie porządku publicznego, a także deprawowanie moralności”¹³.

W przeciwieństwie do opublikowanych pod koniec XVI w. zakazów Toyotomięgo władza rodu Tokugawa była na tyle silna, że ogłoszony w 1614 r. akt banicji chrześcijaństwa został wprowadzony w życie jako prawo o znaczeniu fundamentalnym dla bezpieczeństwa publicznego, zaś urzędnicy państwowi zobowiązani do jego przestrzegania. Jeszcze w tym samym roku szogunat wprowadził powszechny obowiązek rejestracji poddanych w świątyniach buddyjskich. Poza zamiarem kontrolowania społeczności chrześcijańskiej celem władz było ograniczenie wzrostu jej liczebności poprzez promowanie tradycyjnych wartości¹⁴.

Bezpośrednim skutkiem banicji chrześcijaństwa był wyjazd ponad połowy misjonarzy w pierwszym roku po wprowadzeniu zakazu. Pomimo planów stawiania zbrojnego oporu rzeczywista siła chrześcijan w Japonii ograniczała się do lokalnych grup samoobrony. Natychmiastowa interwencja hiszpańskiej floty z Filipin okazała się niemożliwa, a jej efekt niepewny, dlatego też duchowni polecali powstrzymać się przed prowokowaniem władz, licząc na zmianę restrykcyjnej polityki. Postawa szoguna nie zmieniła się jednak wraz z upływem czasu i aż do jego abdykacji na rzecz syna w 1623 r. japońska administracja konsekwentnie zwalczała wszelkie próby szerzenia nowej religii.

Następca Hidetady, Iemitsu, nie tylko kontynuował antychrześcijańską politykę ojca, ale także zorganizował aparat urzędniczy, którego zadaniem było prześladowanie innowierców. Publiczne egzekucje i stosowane podczas przesłuchań tortury doprowadziły do kilku lokalnych wystąpień chrześcijańskiego chłopstwa przeciwko lokalnym daimyō. Dnia 11 grudnia 1637 r., po morderstwie prowincjonalnego poborcy podatkowego, jedno z nich

¹² I. Higashibaba, *Christianity in Early Modern Japan: Kirishitan Belief and Practice*, Brill, Boston & Köln 2002, s. 139.

¹³ H. Shimizu, Y. Shimizu, *Kirishitan kankei hōsei shiryō* (pol. *Materiały z historii prawa dotyczącego chrześcijan*), Sōkyū Shuppan, Hachiōji 2002, s. 264.

¹⁴ M. Jansen, *op. cit.*, s. 57.

przeistoczyło się w zorganizowane powstanie przeciwko władzy szoguna. Od poprzednich buntów różniło się tym, że uczestniczyło w nim prawie 40 tys. ludzi (w zależności od szacunków), zaś jego dowództwo dysponowało ufortyfikowanym zamkiem¹⁵.

Do zdławienia rebelii Iemitsu wyznaczył ponad 125 tys. żołnierzy dowodzonych przez zaufanych daimyō. Jego armia już na wiosnę 1638 r. zdobyła ostatnie punkty oporu wroga, doprowadzając do brutalnego końca powstania. Choć z punktu widzenia wojskowego buntownicy ani przez chwilę nie zagrozili władzy szoguna, wydarzenie to ostatecznie przekonało go o braku możliwości koegzystencji z chrześcijanami, także w stosunkach gospodarczych. W 1639 r. wydał on akt całkowicie zakazujący portugalskim okrętom przybijania do japońskich portów. Jedynym europejskim narodem, który uzyskał zgodę na kontynuowanie handlu z Japonią, byli Holendrzy pod warunkiem korzystania z wydzielonego do tego celu portu i powstrzymania się od jakiegokolwiek działalności misyjnej¹⁶.

Pomimo że w historiografii przyjmuje się rok 1639 jako symboliczny początek ponad dwustuletniej izolacji Japonii, kontakty z cudzoziemcami były stopniowo ograniczane także w poprzedniej dekadzie. Już w 1624 r. Anglicy jako pierwsi wycofali się z niepewnego handlu z Japończykami¹⁷. Rok później szogunat zerwał stosunki dyplomatyczne z Hiszpanią, odmawiając hiszpańskim statkom prawa wstępu do krajowych portów. W latach 1633–1639 Iemitsu Tokugawa wydał łącznie pięć „aktów izolacyjnych”, których podstawową przestrogą regulacji był zakaz pobytu cudzoziemców w Japonii, jak również zakaz opuszczania kraju przez Japończyków. Za oba naruszenia groziła kara śmierci bez możliwości zastosowania odwołania lub prawa łaski. Kontakty handlowe ze światem zewnętrznym miały być utrzymywane za pośrednictwem czterech „bram”. Jak wcześniej wspomniano, jedynym europejskim narodem dopuszczonym do wpływania do portów Japonii byli Holendrzy, którzy otrzymali prawo do korzystania z przystani na wyspie Dejimie przy Nagasaki. Bardzo ważny dla japońskiej gospodarki handel z Chinami również był prowadzony przez Nagasaki. Wymianę towarów z Koreą nadzorował ród Sō z hanu Tsushima, zaś z zamieszkującym Hokkaidō ludem Ajnów obywatel się przez han Matsumae. Ostatnim partnerem handlowym Japończyków było zależne od Chin Królestwo Ryūkyū (dzisiejsza prefektura Okinawa), z którym handlowano za pośrednictwem rodu Shimazu z Satsumy¹⁸.

¹⁵ C. Kanda, *Shimabara no ran* (pol. *Powstanie na Półwyspie Shimabara*), Chūō kōron Shinsha, Tōkyō 2005, s. 14–18.

¹⁶ E. Katō, M. Kanai (red.), *Tōkyō Daigaku Shiryōhensan Shohō* (pol. *Przegląd Historiograficzny Uniwersytetu Tokijskiego*), Nr 19, Tōkyō 2001, s. 58.

¹⁷ S. Iwao, *Nihon no rekishi „14” sakoku* (pol. *Historia Japonii „14” sakoku*), Chūō kōron Shinsha, Tōkyō 2005, s. 326–333.

¹⁸ Por. Y. Nagazumi, *Sakoku o minaosu* (pol. *Ponowne spojrzenie na sakoku*), Yamakawa Shuppansha, Tōkyō 1999.

O tym, iż szogunat zamierzał konsekwentnie przestrzegać zasad izolacji, może świadczyć fakt, iż do 1641 r. Holendrzy opuścili większość swoich faktorii, w tym najważniejszą w Hirado, przenosząc działalność do Nagasaki. Dwa lata później niderlandzki podróżnik i kartograf, Maarten Gerritsz Vries, zawiął podczas sztormowej pogody do portu Yamada w północno-wschodniej Japonii, lecz pomimo przyjaznego przyjęcia przez miejscową ludność został wkrótce zmuszony przez lokalnych urzędników do opuszczenia państwa¹⁹. W 1647 r. dwa portugalskie statki podjęły próbę ponownego nawiązania stosunków dyplomatycznych, ale kotwicowisko w Nagasaki zostało zablokowane przez około 900 japońskich okrętów. Aby zapobiec w przyszłości podobnym incydentom, szogunat zdecydował się wkrótce wzmocnić patrole na południowo-zachodnich wodach Kyūshū²⁰. Przekonała się o tym załoga angielskiego statku handlowego *Return*, która w 1673 r. otrzymała kategoryczny zakaz postoju w Nagasaki²¹.

1.2. Przelamanie izolacji i rewolucja Meiji (1854–1868)

Wprowadzone przez Iemitsu akty izolujące Japonię były konsekwentnie przestrzegane przez kolejnych szogunów z rodu Tokugawa. Wprawdzie w 1738 r. rosyjska ekspedycja na krótko zagościła na Honshū i została przyjaźnie przyjęta przez miejscową ludność²², lecz stanowisko szogunatu w sprawie prowadzenia handlu przez nieuprawnione narody pozostawało niezmiennie. Przekonał się o tym Paweł Lebediew-Lastochkin, kupiec z Jakucka, który w 1778 roku przybył na Hokkaidō z prośbą o nawiązanie stosunków handlowych. Choć początkowo Japończycy wydawali się życzliwi i przyjęli prezenty, odpowiedź była jednoznacznie odmowna²³.

W 1825 r., w związku z coraz częściej pojawiającymi się próbami obejścia nałożonych zakazów, szogun Iesada Tokugawa wprowadził *Akt dotyczący odstraszenia cudzoziemskich statków* (jap. *Ikokusen Uchiharairai*). Na jego mocy zarządcy nadbrzeżnych prowincji otrzymali upoważnienie do ostrzeliwania obcych jednostek handlowych na wypadek, gdyby te próbowały siłą wejść do japońskich portów. Rozszerzenie uprawnień objęło również policję, która mogła aresztować lub nawet zabić bez ostrzeżenia

¹⁹ Archief Nederlandse Factorij Japan: NFJ 57 (KA 11687), Dagregister des Comptoirs Nangazackij van de jaaren 1642/43 en 1644.

²⁰ L.M. Cullen, *A History of Japan: 1582–1941*, Cambridge University Press, Cambridge 2003, s. 39.

²¹ K. Asaji, *17-seiki Ōsutoria kizoku ni totte no „Ōsaka-zu byōbu” no nedan* (pol. *Cena „Parawanu Osaki” według 17-wiecznego austriackiego arystokraty*), [w:] *Kokusai shimpojiumu hōkokusho: shinhakken „Toyotomi ki Ōsaka-zu byōbu” no miryoku* (pol. *Czar nowoodkrytego „Parawanu Osaki czasów Toyotomiego”, zapis międzynarodowego sympozjum*), Ōsaka 2009, s. 37–38.

²² G. Barratt, *Russia in Pacific Waters: 1715–1825*, UBC Press, Vancouver 2014, s. 35–37.

²³ Rossijskij Gosudarstwiennyj Archiw Driewnich Aktow (RGADA), F.7, op. 1, d. 2539, *Zapiska brigadiru Niemcowa ob otprawlenii ekspedicyj na Kurilskije ostrowa. 5 diekabria 1779 goda*, s. 13–14.

każdego napotkanego na lądzie cudzoziemca bez jego wcześniejszego przesłuchania²⁴. O tym, iż nie był to jedynie martwy zapis prawa, może świadczyć incydent z udziałem amerykańskiego statku handlowego Morrison w 1837 r., który został ostrzelany podczas podejścia do lądu²⁵.

Postępująca w XIX w. rewolucja przemysłowa i rozszerzanie stref wpływów przez mocarstwa kolonialne sprawiły, że po ponad 200 latach izolacja Japonii nie była możliwa do utrzymania. W dniu 8 lipca 1853 r. komodor Matthew Perry, dowódca marynarki wojennej USA, przybył do Zatoki Tokijskiej wraz z czterema nowoczesnymi statkami i zażądał pod groźbą użycia siły otwarcia kraju na handel z zachodem²⁶. Wizyta Amerykanina zbiegła się w czasie ze śmiercią szoguna Ieyoshiego Tokugawy i objęciem urzędu przez jego schorowanego syna Iesadę, który powierzył prowadzenie negocjacji najbardziej zaufanym doradcom. Obserwując okręty komodora Perry'ego, Japończycy rozumieli, że ich zacofanie gospodarcze i technologiczne nie pozwoli na podjęcie wyrównanej walki ze Stanami Zjednoczonymi, lecz obstając przy prawach przodków, nie zdecydowali się znieść zakazu handlu dla obcych narodów.

Nie uzyskawszy żadnych koncesji, Perry powrócił rok później z siedmioma okrętami i 31 marca 1854 r. zmusił szoguna do podpisania Traktatu w Kanagawie (jap. *Nichibei Washinjōyaku*), który formalnie rozpoczął rozwój stosunków dyplomatycznych pomiędzy Japonią i Stanami Zjednoczonymi. Składający się z dwunastu artykułów dokument nie tylko przyznawał Amerykanom prawo wolnego handlu w portach Shimoda i Hakodate, ale także umożliwiał obywatelom USA przebywanie w Japonii w specjalnie wyznaczonych strefach²⁷. Rozwinięciem nawiązanych siłą stosunków japońsko-amerykańskich był podpisany 29 lipca 1856 r. Traktat o Przyjaźni i Handlu (jap. *Nichibei Shūkō Tsūshō Jōyaku*). Składający się z 14 artykułów dokument przewidywał między innymi utworzenie eksterytorialnych placówek dyplomatycznych, a także otwarcie portów w Nagasaki, Kanagawie, Niigacie i Hyōgō dla amerykańskich kupców wraz z zagwarantowaniem na ich terytorium prawa wolności wyznania i budowy świątyń²⁸. Przełamanie izolacji Japonii przez Stany Zjednoczone zostało wykorzystane także przez

²⁴ 異国船打払令 (jap. *Ikokusen Uchihararei*, pol. Akt dotyczący odstraszenia obcych statków), http://archives.pref.yamaguchi.lg.jp/user_data/upload/File/ags/3-3-6-010.pdf, [dostęp: 25.02.2018].

²⁵ H. Tanaka, „*Bansha no goku*” *no subete* (pol. *Wszystko o „Więzieniu barbarzyńskiego świata”*), Yoshikawa Kōbunkan, Tōkyō 2011.

²⁶ Por. M.C. Perry, *Narrative of the expedition of an American Squadron to the China Seas and Japan*, Tucker, Washington 1856; J.W. Hall, *Japan: From Prehistory to Modern Times*, A Delta Book, Ann Arbor 1991, s. 207.

²⁷ 日本國米利堅合衆國和親條約 (jap. *Nihonkoku-Meriken Gasshūkoku Washin Jōyaku*, pol. Traktat Przyjaźni między Japonią a Stanami Zjednoczonymi), http://www.ndl.go.jp/modern/img_1/002/002-0011.html, [dostęp: 25.02.2018].

²⁸ 日本國米利堅合衆國修好通商條約 (jap. *Nihonkoku-Meriken Gasshūkoku Shūkō Tsūshō Jōyaku*, pol. Traktat przyjaźni i wymiany handlowej między Japonią a Stanami Zjednoczonymi), [w:] *Hōrei Zenshū* (pol. *Zbiór prawa*), t. Keiō 3-nen, Shinzansha, Tōkyō 1912, s. 285.

Wielką Brytanię, Francję, Holandię i Rosję, które do końca 1858 r. podpisały układy wymiany handlowej z szogunatem, uzyskując podobne jak Amerykanie prawa²⁹.

Nagle pojawienie się cudzoziemców, nawet w wyznaczonych traktatami portach, wzbudziło niepokoje społeczne w konserwatywnym społeczeństwie Japonii. Już w 1858 r. doszło do kilkunastu ataków na przybyszy i legalnie działające zagraniczne placówki handlowe. Wzmoczona wymiana towarów i niekontrolowany obrót pieniądza doprowadziły w krótkim czasie do kryzysu japońskiej gospodarki. Jej bezpośrednim skutkiem był wzrost nastrojów antycudzoziemskich. Powszechnym zjawiskiem, także wśród wykształconych urzędników państwowych, było oskarżanie przybyszów z zachodu o rozprzestrzenianie nieznanymi chorób, a także obarczanie winą za klęski naturalne, które miały świadczyć o niezadowoleniu bogów i karze za naruszenie tradycyjnego porządku³⁰.

Pięć lat obcowania z przybyszami z zachodu ujawniło, iż w Japonii znajduje się spora grupa społeczeństwa popierająca ponowne zamknięcie granic i pozbycie się zachodnich wpływów. Cieszące się szczególną popularnością hasło „Przywrócić cesarza, wyrzucić barbarzyńców” (jap. *sonnō jōi*) zostało w drugiej jego części zrealizowane przez cesarza Kōmei, który niespodziewanie złamał wielowiekową tradycję nieingerencji monarchy w sprawy polityczne kraju. W dniu 11 marca 1863 r. wydał on „Rozkaz Wydalenia Barbarzyńców” (jap. *Jōi chokumei*), który miał zostać wprowadzony w życie w ciągu dwóch miesięcy³¹. Choć szogunat nie rozważał wykonania cesarskiego aktu, prawo to zachęciło radykałów do dokonania wielu morderstw na cudzoziemcach. Doktryna *sonnō jōi* trafiła na podatny grunt i jej gorliwi zwolennicy w latach 1863–1864 wznieśli dwa lokalne powstania, których celem była restauracja władzy cesarskiej i bezkompromisowe wydalenie obcokrajowców. Pacyfikacja zbuntowanych prowincji okazała się dla szogunatu olbrzymim problemem, zaś w sprawy wewnętrzne Japonii ingerowały także Stany Zjednoczone, Wielka Brytania i Francja, które wykorzystwały własne floty do ostrzelania Shimonseki i Kagoshimy³².

Niepokoje społeczne związane z cesarskim aktem zakończyły się uznaniem traktatowych praw zachodnich mocarstw i zapłatą odszkodowania za wyrządzone szkody. Po-

²⁹ 日英修好通商条約 (jap. Nichiei Shūkō Tsūshō Jōyaku, pol. Traktat przyjaźni i wymiany handlowej między Japonią a Wielką Brytanią); 日露修好通商条約 (jap. Nichiro Shūkō Tsūshō Jōyaku, pol. Traktat przyjaźni i wymiany handlowej między Japonią a Rosją); 日蘭修好通商条約 (jap. Nichiran Shūkō Tsūshō Jōyaku, pol. Traktat przyjaźni i wymiany handlowej między Japonią a Holandią); 日仏修好通商条約 (jap. Nichifutsu Shūkō Tsūshō Jōyaku, pol. Traktat przyjaźni i wymiany handlowej między Japonią a Francją), [w:] *Hōrei Zenshū* (pol. *Zbiór prawa*), t. Keiō 3-nen, Shinzansha, Tōkyō 1912, s. 6.

³⁰ J. Hammer, *Yokohama Burning: The Deadly 1923 Earthquake and Fire that Helped Forge the Path to World War II*, Free Press, New York–Toronto–London–Sydney 2006, s. 65.

³¹ 攘夷勅命 (jap. Jōi Chokumei, pol. Rozkaz Wydalenia Barbarzyńców), bakumatu.727.net/bakumatu/tuushi-b3-kamogyoko.htm#taikyo, [dostęp: 21.02.2018].

³² M. Medzini, *French Policy in Japan during the Closing Years of the Tokugawa Regime*, Cambridge University Press, Cambridge 1971, s. 44–46; J. Denney, *Respect and Consideration: Britain in Japan 1853–1868 and Beyond*, Radiance Press, Leicester 2011, s. 189–191.

tyczki z obcą flotą ujawniły nie tylko słabość japońskich sił zbrojnych, ale również ogólne technologiczne zacofanie kraju. W celu jego zreformowania Iemochi Tokugawa wysłał do Europy delegację z zadaniem pobrania nauk, tym samym znosząc oficjalny zakaz opuszczania kraju. Podjęte przez szoguna działania mające na celu odzyskania autorytetu okazały się bezowocne, gdyż zmarł on niespodziewanie w sierpniu 1866 r. w wieku 20 lat. Wskutek epidemii ospy w styczniu 1867 r. zmarł także 36-letni cesarz Kōmei, którego antyzachodnie przekonania stanowiły ostatnią przeszkodę do modernizacji kraju. Jak wskazywał brytyjski dyplomata w Japonii, sir Ernest Satow, zniknięcie japońskiego władcy ze sceny politycznej w historycznym momencie i objęcie tronu przez niepełnoletniego syna stanowiły wielką szansę na przeprowadzenie reform³³.

Zaledwie czternastoletni cesarz Mutsuhito znalazł się pod opieką doradców pochodzących z klanów popierających pełne otwarcie Japonii na świat. Wykorzystali oni kryzys szogunatu i nastroje społeczne do zmiany systemu politycznego. Koniec epoki Edo nastąpił 9 listopada 1867 r., kiedy to Yoshinobu Tokugawa oddał się do dyspozycji cesarza i 10 dni później zrezygnował z pełnionej funkcji szoguna³⁴. Decyzja ta była bezpośrednim skutkiem utraty kontroli nad krajem, ryzyka wybuchu powszechnego buntu, braku poparcia wśród daimyō, a także przekonania Japończyka, że należy przeprowadzić gruntowną reformę państwa³⁵. Restauracja władzy cesarskiej (jap. *taisei hōkan*) została potwierdzona w wydanym i osobiście odczytanym przez Mutsuhito edyktie z 4 stycznia 1868 r., który notyfikowano wszystkim pozostałym państwom³⁶.

Całkowite odsunięcie byłego szoguna od decydowania o losach Japonii miało okazać się zadaniem znacznie trudniejszym, gdyż w dalszym ciągu lojalność wobec niego zachowała część wojska i aparatu urzędniczego. W styczniu 1868 r. Yoshinobu Tokugawa ruszył z wiernymi mu oddziałami na Kioto, podejmując próbę przywrócenia swojej władzy³⁷. Jego interwencja doprowadziła do trwającej półtora roku wojny domowej (jap. *bōshin sensō*), w której zwycięską stroną okazały się lepiej zorganizowane i wsparte przez Wielką Brytanię postępowe siły skupione wokół cesarza. Wraz z zakończeniem konfliktu wewnętrznego w Japonii utrwalił się całkowicie nowy system polityczny, który z mniejszymi zmianami przetrwał aż do 1945 r.

³³ D. Keene, *Emperor of Japan: Meiji and His World: 1852–1912*, Columbia University Press, New York 2002, s. 94–96.

³⁴ K. Takano, *Tokugawa Yoshinobu: kindai Nihon no enshutsusha* (pol. *Yoshinobu Tokugawa: inscenizator współczesnej Japonii*), Nihon Hōsō Shuppan Kyōkai, Tōkyō 1997, s. 256; A. Gordon, *A Modern History of Japan: from Tokugawa Times to the Present*, Oxford University Press, Oxford 2003, s. 57–58.

³⁵ Y. Ieshika, *Tokugawa Yoshinobu*, Yoshikawa Kōbunkan, Tōkyō 2014, s. 176–177; R.L. Sims, *French Policy Towards the Bakufu and Meiji Japan: 1854–95*, Japan Library, Richmond 1998, s. 236.

³⁶ D. Keene, *op. cit.*, s. 121.

³⁷ K. Mizutani, *Boshin sensō to chōtekihan: Haisha no ishinshi* (pol. *Wojna boshin i zradzieckie hany: historia przegranych okresu rewolucji Meiji*), Yagi Shoten, Tōkyō 2001, s. 165–178.

2. Japoński system prawa u progu rewolucji Meiji

2.1. Charakterystyka ogólna systemu prawa japońskiego w dobie szogunatu

Najważniejszą cechą japońskiego systemu prawa okresu szogunatu rodu Tokugawa był silnie zarysowany partykularyzm. Wynikał on bezpośrednio z feudalnego charakteru państwa i ustanowionej już w XIII w. hierarchii władzy, w której księstwa feudalne (jap. *han*) z jednej strony podlegały zwierzchniej władzy rządu centralnego (jap. *bakufu*), ale z drugiej zachowywały swoją autonomię administracyjną i prawną. W każdym księstwie feudalnym obowiązywało odrębne prawo zwyczajowe (jap. *kanshūhō*), podobnie jak w domenie zarządzanej bezpośrednio przez szoguna. Poza respektowaniem moralności i wielowiekowych tradycji (wynikających w większości z nakazów shintoistycznych i buddyjskich), japońskie prawo zwyczajowe pozostawało pod silnym wpływem etyki konfucjańskiej (jap. *judō*), która zakładała ściśle posłuszeństwo społeczeństwa, gwarancję bezpieczeństwa publicznego i zapewnianie państwu dochodów³⁸.

2.2. Japońskie prawo stanowione

Poza prawem zwyczajowym w epoce sakoku obowiązywało również prawo stanowione (jap. *hatto*), promulgowane zarówno przez rząd centralny³⁹, jak i księstwa feudalne. Tradycja wydawania aktów prawa w Japonii sięgała 669 r., kiedy to ogłoszono składający się z 22 tomów kodeks Ōmi (jap. *Ōmi-ryō*). Choć jego istnienie jest podważane przez niektórych historyków, miał on zawierać wyłącznie normy prawa administracyjnego zebrane przez Fujiwarę no Kamatariego na polecenia cesarza Tenji⁴⁰. Drugim chronologicznie japońskim kodeksem był promulgowany w 689 r. kodeks Asuka Kiyomihara (jap. *Asuka Kiyomihara-ryō*). Podobnie jak kodeks Ōmi składał się z 22 tomów i był spisem aktualnie obowiązujących stosunków pomiędzy urzędnikami państwowymi i ministrami przy cesarzu, a więc zachowywał on czysto prawno-administracyjny charakter⁴¹. Najważniejszy z kodeksów, kodeks Taihō (jap. *Taihō-ritsuryō*), promulgowano stopniowo w latach 701–704. Był to zbiór implementowanych do wewnętrznego porządku przepisów, które pochodziły z przetłumaczonych chińskich kodeksów dynastii Tang⁴². Kodeks Taihō składał się z 11 tomów prawa administracyjnego (jap. *ryō*) i 6 prawa karnego (jap. *ritsu*), które dostosowano do mentalności, zwyczajów i sytuacji spo-

³⁸ A. Kość, *Filozoficzne podstawy prawa japońskiego w perspektywie historycznej*, Redakcja Wydawnictw Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, Lublin 2001, s. 75.

³⁹ W zależności od okresu prawo było promulgowane przez cesarza lub szogunata.

⁴⁰ C. Kitabatake, 神皇正統記 (jap. *Jinnō Shōtōki*, pol. *Kronika autentycznej linii boskich cesarzy*), <http://www.j-texts.com/chusei/rek/jinno.html>, [dostęp: 26.02.2018].

⁴¹ W.W. Farris, *Sacred Texts and Buried Treasures: Issues in the Historical Archaeology of Ancient Japan*, University of Hawai'i Press, Honolulu 1998, s. 104.

⁴² J. Chen, *Chinese Law: Context and Transformation: Revised and Expanded Edition*, Leiden Boston Brill Nijhoff, Boston 1966, s. 9.

łecznej⁴³. Jego uzupełnienie stanowił wydany w 745 r. kodeks Yōrō (jap. *Yōrō-ritsuryō*) składający się z 10 tomów prawa administracyjnego i 10 prawa karnego⁴⁴.

Pomimo że pierwotnie wysoko oceniano dorobek chińskich legislatorów, zaś same kodeksy doczekały się wnikliwych studiów i komentarzy, system *ritsuryō* (jap. *ritsuryō-sei*) nie przerwał w Japonii zbyt długo. Z powodu zbyt dużych różnic społecznych i kulturowych bezpośrednia recepcja chińskiego prawa okazała się niemożliwa. Już pod koniec VIII w. wiele postanowień kodeksu Tang wyszło z użycia. Niektóre normy prawa karnego nigdy nie były egzekwowane, a wraz z upływem czasu część norm prawa administracyjnego stała się dla japońskich urzędników zwyczajem⁴⁵. Wprawdzie żaden z promulgowanych kodeksów nie został derogowany w kolejnych wiekach, lecz ich zapis w formie urzędowych chińskich znaków utrudniał praktyczne stosowanie, co doprowadziło do naturalnego odejścia od ich przestrzegania⁴⁶.

W kolejnych wiekach system *ritsuryō* został stopniowo zastąpiony prawem zwyczajowym, zaś publikowane przez dwór cesarski ustawy miały bardziej charakter moralny i napominający. Prawem zwyczajowym w większości był również słynny samurajski kodeks *bushidō*. W celu ochrony interesu władzy centralnej i utrzymania systemu zależności feudalnej niektóre jego zasady zostały utrwalone w formie pisemnej pod postacią kodeksu *Jōei* (jap. *Jōei shikimoku*), który promulgowano w 1232 r. Liczący zaledwie 51 artykułów kodeks stosowany był wyłącznie wobec samurajów, lecz stanowił on pierwszą próbę kodyfikacji zwyczajowego prawa feudalnego⁴⁷. Jak podkreśla A. Kość, jego natura prawna była zbudowana nie na zasadach prawa pozytywnego, lecz na zasadach *jōri*, czyli słuszności i zdrowego rozsądku⁴⁸. Podstawowym celem kodeksu *Jōei* była bowiem nie regulacja stosunków pomiędzy samurajami, lecz ochrona interesów instytucji religijnych i posiadaczy dworskich.

W okresie rządów rodu Tokugawa na szczególną uwagę zasługują promulgowane w 1615 r. kodeksy prawa publicznego samurajów (jap. *buke shohatto*) i prawa publicznego dworu cesarskiego (jap. *kuge shohatto*). Pierwszy z aktów składał się z 13 artykułów, które ustalały zasady postępowania w życiu prywatnym, a także reguły dotyczące małżeństwa i stroju *daimyō*. Miał on przede wszystkim uniemożliwić panom feudalnym tworzenie ugrupowań i rozbudowywanie armii. Zakazywał budowy statków morskich

⁴³ A. Kość, *op. cit.*, s. 61.

⁴⁴ M. Takayanagi, T. Rizō (red.), *Kadogawa Nihonshi jiten* (pol. *Słownik historii Japonii Kadogawa*), Kadokawa Shoten, Tōkyō 1995, s. 976.

⁴⁵ L. Leszczyński, *Gyoseishido w japońskiej kulturze prawnej. Nieformalne działania administracji a prawo*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 1996, s. 88.

⁴⁶ Por. S. Sogabe, *Nicchū ritsuryō ron* (pol. *Debata nad chińsko-japońskim prawem administracyjno-karnym*), Yoshikawa Kobunkan, Tōkyō 1995.

⁴⁷ S. Ishii, *Nihon shisō taikei (21) Chūsei seiji shakai shisō* (pol. *Zarys japońskich ideologii (21) Średniowieczna myśl społeczno-polityczna*), t. 1, Iwanami Shoten, Tōkyō 1972, s. 40.

⁴⁸ A. Kość, *op. cit.*, s. 69.

i krzewienia doktryny chrześcijańskiej. Oprócz tego ściśle regulował zasady przebywania poszczególnych daimyō na dworze szoguna w Edo. Buke shohatto był uzupełniany o dodatkowe przepisy kolejno w latach 1629, 1635, 1663, 1683 i 1710. Finalna wersja kodeksu z 1710 r. składała się z 17 artykułów, które szogunowie zatwierdzali jako obowiązujące prawo aż do 1859 r.⁴⁹ Materia regulowana przez kuge shohatto była o wiele węższa⁵⁰, lecz stanowiła fundament ustroju politycznego Japonii w latach 1615–1868. Kodeks ten nie tylko ograniczał swobodę cesarza i arystokracji dworskiej, ale także zakazywał opuszczać im stołeczne Kioto. Nawet przebywanie w mieście miało się ograniczać do pałacu, własnych rezydencji i łączących je tras. Zawarto tam także m.in.: reguły obsadzania najważniejszych stanowisk na dworze i doboru odpowiednich do nich strojów, zasady awansów, zaznaczono zależność urzędników dworskich od wojskowych, a przede wszystkim, już w art. 1 podkreślono, że najważniejszym obowiązkiem cesarza jest zgłębianie nauki i kultywowanie sztuk tradycyjnych, poezji waka i kaligrafii⁵¹.

Ostatnim kodeksem poprzedzającym okres wielkiej reformy japońskiego prawa w drugiej połowie XIX wieku był Kodeks reguł postępowania w działaniach politycznych (jap. *Kujikata Osadamegaki*). Promulgowany przez szoguna Yoshimune Tokugawę w 1742 r. akt prawny składał się ze 103 artykułów podzielonych na dwie części⁵². Pierwszą z nich tworzyło 81 artykułów różnych gałęzi prawa materialnego. Druga część poświęcona została zasadom postępowania karnego i cywilnego. Przepisy dotyczące postępowania cywilnego nie miały jednak charakteru prawa cywilnego, gdyż były wyłącznie wskazówkami dla sądów⁵³.

U progu upadku szogunatu w japońskim systemie prawa w dalszym ciągu domino wało prawo zwyczajowe oparte na szintoistycznej i buddyjskiej etyce lub powstałe na skutek wielowiekowej recepcji chińskich ustaw. Uzupełnieniem prawa zwyczajowego było prawo stanowione, które koncentrowało się na zapewnieniu stabilnego funkcjonowania kraju i zachowaniu porządku publicznego. Poza restrykcyjnym regulowaniem zasad kontaktowania się z państwami ościennymi jego celem było zagwarantowanie posłuszeństwa daimyō wobec szoguna, wykluczenie cesarza z życia politycznego, jak również stworzenie podstawowych ram dla pracy sądów i urzędów ściśle podporządkowanych władzy centralnej. Przez prawo stanowione w tym czasie rozumiano przede

⁴⁹ J.C. Hall, *The Tokugawa Legislation*, Yokohama 1910, s. 286–319.

⁵⁰ Pełna nazwa aktu prawnego w języku japońskim to *Kinchū narabi ni kuge shohatto*. Zob. *Jidai o to-raeru: Shin Nihonshi shiryōshū*: (pol. *Uchwycić epokę: Nowy zbiór dokumentów dotyczących historii Japonii*), Kirihara Shoten, Tōkyō 1999, s. 183–184.

⁵¹ E. Pałasz-Rutkowska, *Cesarz Meiji (1852–1912). Wizerunek władcy w modernizowanej Japonii*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2012, s. 35.

⁵² Sekcja Spraw Ogólnych Sekretariatu Ministra Sprawiedliwości (red.), *Tokugawa kinreikō* (pol. *Mysł prawa dotyczącego zakazów ery Tokugawa*), tom wydzielony, Shihosho Chosaka, Tōkyō 1961, s. 11–141.

⁵³ A. Kość, *op. cit.*, s. 74.

wszystkim normy prawa administracyjnego i karnego, uznane za kluczowe do realizacji konfucjańskiej idei harmonii i pokoju społecznego. Choć w XVII w. japońskie prawo pozytywne zaczęło także stopniowo wyróżniać normy prawa cywilnego (materialnego i procesowego, z naciskiem na procesowe), stosunki cywilno-prawne opierały się w dalszym ciągu na prawie zwyczajowym.

3. Wczesne prace kodyfikacyjne okresu Meiji dotyczące prawa cywilnego

3.1. Podstawy prawne i ideologiczne tzw. wielkiej kodyfikacji

Wraz z końcem 250-letniej izolacji japońskie elity rządzące zostały skonfrontowane z krytycznym problemem, jakim było zachowanie niepodległości kraju w obliczu zagrożenia ze strony europejskich mocarstw i Stanów Zjednoczonych wynikającego z ich kolonialnych aspiracji. Dzięki restauracji władzy cesarskiej, obaleniu szogunatu i ograniczeniu wpływów feudalnych panów w lokalnej administracji Japonia uzyskała możliwość przeprowadzenia gruntowych reform ustrojowych, gospodarczych i społecznych. Debata nad potencjalnym kształtem zmian doprowadziła do wniosku, że jedyną metodą na wyjście z zacofania jest adaptacja nowoczesnego kapitalizmu⁵⁴. Po etapie całkowitego odrzucenia Zachodu rządzące krajem elity podjęły świadomą decyzję o westernizacji, tj. przyjęciu zachodnich wzorców politycznych i społecznych. Rok 1868, kiedy doszło do objęcia władzy przez cesarza Mutsuhito, wyznaczał początek rewolucji Meiji (jap. *Meiji ishin*), ery oświecenia, która również miała miejsce w japońskim systemie prawa⁵⁵.

Zapowiedź gruntowych zmian w systemie prawa została zapowiedziana już w składającej się z pięciu punktów Karcie przysięgi (jap. *Gokajō no Goseimon*), którą cesarz promulgował w dniu 7 kwietnia 1868 r. podczas oficjalnej ceremonii wyniesienia na tron i przekazania władzy. We wstępie do Karty, który można traktować jako jednozdaniową preambułę, Mutsuhito wyraźnie określał najważniejsze cele polityczne reform, jakimi miały być zapewnienie bogactwa narodowego na szeroką skalę, a także uchwalenie konstytucji i pozostałych praw. Stosunek do dotychczas obowiązującego prawa został przedstawiony w punkcie czwartym. Nakazywał on na zerwanie ze „złymi zwyczajami przeszłości” i usunięcie „wszystkiego co zostało ustanowione na podstawie praw natury”⁵⁶. Deklaracja ta jednoznacznie określała program reformy systemu prawa, który miał nie tylko odejść od prymatu prawa zwyczajowego, ale także wielowiekowych rodzimych

⁵⁴ *Ibidem*, s. 77.

⁵⁵ W. Röhl, *History of Law in Japan since 1868*, Brill, Leiden–Boston 2005, s. 166.

⁵⁶ 五箇条の御誓文 (jap. *Gokajō no Goseimon*, pol. *Pięciopunktowa pisemna przysięga*), [w:] *Hōrei Zenshū* (pol. *Zbiór prawa*), t. Keiō 3-nen, Shinzansha, Tōkyō 1912, s. 81.

tradycji. Zapowiedź usunięcia starych praw dotyczyła także całego wcześniejszego dorobku japońskiego i chińskiego prawodawstwa. Nowy system prawa miał zostać w całości oparty na prawie pozytywnym, ale uchwalonym w nowych warunkach polityczno-społecznych. Tak radykalna przebudowa dotyczyła zatem nie tylko gałęzi prawa administracyjnego i karnego, ale także cywilnego, które od początków istnienia japońskiej państwowości nie doczekało się żadnych, nawet częściowych prób kodyfikacji.

3.2. Próby kodyfikacji prawa cywilnego w latach 1868–1890

Najważniejszą decyzją, przed którą stanęli legislatorzy ery Meiji w 1868 r., był wybór odpowiedniego systemu prawa jako wzoru dla tworzonego w Japonii nowego systemu prawa. Spośród branych pod uwagę Stanów Zjednoczonych, Wielkiej Brytanii i Francji, wybór padł na tę ostatnią, ponieważ anglo-amerykański system *common law* wydawał się bardziej skomplikowany. Dla porównania francuski dorobek prawny obejmował aż pięć kodeksów napoleońskich, które w dodatku były sprawdzone w praktyce. Już w 1869 r. japoński rząd podjął decyzję o przetłumaczeniu kodeksu karnego, a następnie cywilnego z języka francuskiego⁵⁷. Zadanie to zostało powierzone Rinshō Mitsukuri, który pochodził z uznanej rodziny naukowców wcześniej zatrudnionych w administracji szogunatu. Wybór ten nie był przypadkowy. Ówczesnie zaledwie 23-letni Japończyk był absolwentem nauk zachodnich (jap. *rangaku*) i w 1867 r. jako część japońskiej delegacji wziął udział w Wystawie Paryskiej (fr. Exposition universelle d'art et d'industrie de 1867), poznając kraj, którego system prawa miał być dla Japonii wzorem do naśladowania. Dzięki bardzo dobrej znajomości języka francuskiego Mitsukuri w krótkim czasie zakończył tłumaczenie kodeksu karnego, który w styczniu 1870 r. ukazał się drukiem⁵⁸.

Dużo większym problemem dla Mitsukuriego miało okazać się przetłumaczenie kodeksu cywilnego. Największe trudności pojawiły się przy cywilistycznej terminologii prawniczej. Wiele francuskich pojęć nie posiadało swoich odpowiedników w japońskim systemie prawa, dlatego też Mitsukuri musiał intuicyjnie stworzyć je w ojczystym języku, nie mając pewności czy oddają one właściwie sens francuskiego kodeksu. Przykładem takich terminów były podstawowe dla całej gałęzi prawa cywilnego *kenri* (*ius*, prawo, uprawnienie) i *gimu* (*obligatio*, zobowiązanie). Niezależnie od problemów natury językowej i prawniczej niektórzy autorzy wskazują, że Mitsukuri otrzymał polecenie od członka cesarskiego rządu, Shimpei Etō, polecenie przetłumaczenia francuskiego ko-

⁵⁷ K. Takayanagi, *A Century of Innovation. The Development of Japanese Law, 1868–1961*, [w:] H. Tanaka (red.), *The Japanese Legal System. Introductory Cases and Materials*, University of Tokyo Press, Tōkyō 1994, s. 168–169.

⁵⁸ R. Mitsukuri, *Furansu Hōritsusho: Keihō* (pol. *Francuskie prawo stanowione: Prawo karne*), Daigaku Nankō, Tōkyō 1870.

deksu cywilnego tak szybko, jak to tylko możliwe, „nie zwracając uwagi na błędy”. Gotowy kodeks miał zostać błyskawicznie wprowadzony w życie poprzez zastąpienie określenia „francuski” przymiotnikiem „japoński”⁵⁹.

Mitsukuri zakończył przekład na początku 1871 r., a już na wiosnę tego samego roku efekt jego prac ukazał się drukiem⁶⁰. Pomimo pierwotnych zamiarów bezpośredniego stosowania francuskiego kodeksu cywilnego nie wszedł on w życie jako prawo z powodu problemów interpretacyjnych. Inicjatywę nad stworzeniem kodeksu cywilnego dla Japonii przejął Shimpei Etō, który obejmując w 1872 r. tekę Ministra Sprawiedliwości, przyjął w lipcu Uchwałę prawa cywilnego (jap. *Mimpō ketsugi*), ustanawiając Komisję Kodyfikacyjną Prawa Cywilnego działającą przy ministerstwie⁶¹. Do pomocy w przygotowaniu tekstu kodeksu zaproszono ponadto francuskiego jurystę, George’a Bousqueta, który przybył do Japonii jako doradca prawny rządu cesarskiego⁶². W krótkim czasie przygotował on wspólnie z japońskimi prawnikami Prowizoryczny kodeks cywilny (jap. *Mimpō karihōsoku zen*) składający się ze wstępu (6 artykułów) i części demonstracyjnej (88 artykułów). Pod względem założeń i konstrukcji był on jednak w dalszym ciągu wierną kopią francuskiego Code Civil i podobnie jak tłumaczenie Mitsukuriego nie wszedł w życie⁶³.

W 1874 r. Shimpei Etō, niezadowolony z kierunku polityki prowadzonej przez cesarza, zrezygnował z funkcji Ministra Sprawiedliwości i zorganizował antyrządowe powstanie w prefekturze Saga. Japońskie siły porządkowe w ciągu miesiąca stłumiły rozruchy, Etō zaś został skazany na śmierć⁶⁴. Po jego egzekucji prace nad kompilacją kodeksu cywilnego dla Japonii były kontynuowane przez Mitsukuriego i Michiteru Mutachiego pod nadzorem nowego Ministra Sprawiedliwości, Takatō Ōkiego⁶⁵. Prace zespołu zakończyły się w 1878 r., lecz ponownie ich efekt polegał na przetłumaczeniu francuskiego Code Civil i próbach poszukiwania optymalnej ścieżki jego implementacji do japońskiego systemu prawa.

Problem ze stworzeniem optymalnego kodeksu cywilnego miał zostać rozwiązany przez profesora Wydziału Prawa Uniwersytetu Paryskiego, Gustava E. Boissonade’a,

⁵⁹ K. Takayanagi, *op. cit.*, s. 174.

⁶⁰ R. Mitsukuri, *Furansu Hōritsusho: Mimpō* (pol. *Francuskie prawo stanowione: Prawo cywilne*), Daigaku Nankō, Tōkyō 1870.

⁶¹ Zob. T. Najita, *The Intellectual Foundations of Modern Japanese Politics*, University of Chicago Press, Chicago 1980.

⁶² <http://fracademic.com/dic.nsf/frwiki/1946361>, [dostęp: 03.05.2018].

⁶³ 民法仮法則 全 (jap. *Mimpō karihōsoku zen*, pol. *Prowizoryczny Kodeks Cywilny*), http://dl.ndl.jp/info:ndljp/pid/2937518?_lang=en, [dostęp: 04.03.2018].

⁶⁴ Zob. T. Suzuki, *Etō Shimpei to Meiji ishin* (pol. *Rewolucja Meiji i Shimpei Etō*), Asahi Shinbunsha, Tōkyō 1989.

⁶⁵ T. Taniguchi, K. Ishida (red.), *Shimpan Chūshaku Mimpō (I) Sōsoku (I) Kaitei han* (pol. *Nowe wydanie komentarza do prawa cywilnego (I) Część ogólna (I)*), wyd. uzupełnione, Yūhikaku, Tōkyō 2002, s. 10.

który w 1873 r. przybył do Japonii w celu pomocy przy modernizacji miejscowego systemu prawa⁶⁶. Swoją pracę legislacyjną Francuz rozpoczął od przygotowania projektów kodeksu karnego i postępowania karnego. Propozycję obu aktów przedstawił w języku francuskim w 1877 r. Po przetłumaczeniu na język japoński i zatwierdzeniu przez Radę Stanu (jap. *Daijōkan*), zostały one promulgowane w 1880 r. Weszły w życie dwa lata później jako pierwsze nowoczesne kodeksy zastosowane w Japonii⁶⁷. Zadowolenie cesarskiego rządu z pracy Boissonade'a sprawiło, iż w 1879 r. otrzymał on także polecenie przygotowanie projektu kodeksu cywilnego.

Potrzebę uchwalenia jednolitego kodeksu cywilnego rozumiał również Ōki, który zamierzał przyspieszyć prace legislacyjne. Po awansowaniu w lutym 1880 r. na członka Rady Starszych (jap. *Genrō*), Japończyk został w kwietniu mianowany Przewodniczącym Komisji Kodyfikacyjnej Kodeksu Cywilnego⁶⁸. Zamiarem Ōkiego było skoncentrowanie całego wysiłku na przygotowywanym przez Boissonade'a projekcie. Francuz osobiście zajął się projektem dotyczącym prawa własności. Prawo rodzinne i prawo spadkowe zostały pozostawione prawnikom japońskim, ponieważ materie te były ściśle związane z tradycyjnym prawem zwyczajowym, lecz pomimo tego Boissonade miał także pośredni wpływ na te części. Stosując metodę porównawczą oraz studiując francuską teorię i praktykę prawa cywilnego, próbował harmonizować je z osiągnięciami ustawodawczymi, sądowymi i doktrynalnymi innych krajów. Francuz był świadomy tego, że Japonia nie może tylko recypować czystego prawa japońskiego lub francuskiego. Jego intencją było, aby Japończycy przyjęli prawo cywilne francuskie tylko do tego stopnia, na ile sprawdziło się ono już w praktyce francuskiej⁶⁹.

Swoją propozycję Boissonade przedstawił stopniowo w latach 1882–1889, publikując w tym czasie łącznie pięć tomów projektu kodeksu dla Japonii wraz ze swoim komentarzem⁷⁰. Przedstawiony przez Francuza tekst został przetłumaczony na język japoński i poddany procedurze legislacyjnej. Pierwszą część kodeksu promulgowano 21

⁶⁶ Zob. Y. Ōkubo, *Nihon Kindaihō no Chichi Bowasonādo* (pol. *Boissonade: Ojciec współczesnego japońskiego prawa*), Iwanami Shoten, Tōkyō 1977.

⁶⁷ A. Kość, *op. cit.*, s. 79; 刑法 明治13年太政官布告第36号 (jap. Keihō Meiji 13-nen Daijōkan Fukoku Dai 36-gō, pol. Kodeks karny, Proklamacja Rady Stanu nr 36 13 roku ery Meiji), <http://dl.ndl.go.jp/info:ndljp/pid/787960/80>, [dostęp 04.03.2018]; 治罪法 明治13年太政官布告第37号 (jap. Chizaihō Meiji 13-nen Daijōkan Fukoku Dai 37-gō, pol. Kodeks postępowania karnego, Proklamacja Rady Stanu nr 37 13 roku ery Meiji), <http://dl.ndl.go.jp/info:ndljp/pid/787960/80>, [dostęp 04.03.2018].

⁶⁸ *Meiji Daijin no fujin: Ōki Takatō* (pol. *Ministrowie Meiji: Takatō Ōki*), <http://dl.ndl.go.jp/info:ndljp/pid/778815/111>, [dostęp 04.03.2018].

⁶⁹ A. Kość, *op. cit.*, s. 79; G. Boissonade, *École de droit de Jedo*, „Revue de Législation” 1874. Zob. L. Górnicki, *Kodyfikacja prawa prywatnego*, [w:] Safjan M. (red.), *Prawo cywilne – część ogólna. System Prawa Prywatnego. Tom I*, C.H. Beck, Warszawa 2012.

⁷⁰ G. Boissonade, *Projet de code civil pour l'Empire du Japon*, t. 1–5, Sōbunkan Shoten, Tōkyō–Paris 1882–1889.

kwietnia 1890 r., drugą zaś 7 października tego samego roku⁷¹. Składający się łącznie z 1762 artykułów podzielonych na pięć ksiąg kodeks miał wejść w życie w dniu 1 stycznia 1893 r.⁷² Wbrew wcześniejszym obawom nie był on kolejną kopią Code Civil. Wprawdzie dominowały w nim elementy francuskiego systemu prawa i jego naczelné wartości, jednak widoczny był także dorobek niemieckich legislatorów tworzących BGB, z którego czerpał Boissonade. Chociaż mogłoby wydawać się, że dzieło Boissonade'a i jego japońskich współpracowników zwieńczyło ponad 20-letni proces tworzenia kodeksu cywilnego, autorów tzw. Starego Kodeksu Cywilnego (jap. *Kyū Mimpō*) czekało duże rozczarowanie. Jeszcze przed jego promulgacją w środowisku japońskich prawników pojawiły się wątpliwości związane z jego praktyczną przydatnością, a przede wszystkim z założeniami ideologicznymi. Szczególnej krytyce poddano niedostateczne uwzględnienie w projekcie japońskiego prawa zwyczajowego, które stało się przedmiotem badań dla japońskich jurystów skupionych w szkołach *common law*⁷³. W krótkim czasie debata ta przerodziła się w spór nad ogólnym kształtem kodeksu cywilnego (jap. *Mimpōten ronsō*), w którym udział wzięły stronnictwa reprezentujące swoje szkoły prawa⁷⁴. Jej skutkiem była podjęta w 1892 r. decyzja o przesunięciu wejścia w życia Kodeksu cywilnego aż do 1898 r. w celu ustalenia wspólnego stanowiska satysfakcjonującego wszystkie główne strony sporu.

4. Zamiast zakończenia – Nowy kodeks cywilny

Spór nad Starym kodeksem cywilnym doprowadził do powołania w 1893 r. kolejnej Komisji Kodyfikacyjnej, której zadaniem było przygotowanie nowego projektu kodeksu cywilnego. Jego działalność miała opierać się na krytycznej analizie dzieła Boissonade'a przy jednoczesnym uwzględnieniu i implementowaniu uwag przedstawianych przez japońskich jurystów. Wstępny szkic nowego kodeksu został przedłożony w 1895 r. Prace nad trzema pierwszymi księgami (1. – Zasady ogólne, 2. – Prawo rzeczowe, 3. – Zobowiązania) zakończono w 1896 r., podczas gdy pozostałe dwie (4. – Prawo rodzinne, 5. – Spadki) dokończono w 1898 r. Tego samego roku wszedł w życie jako pierwsza w historii nowoczesna kodyfikacja japońskiego prawa cywilnego.

⁷¹ 明治23年4月21日法律第28号 (jap. Meiji 23-nen 4-gatsu 21-nichi Hōritsu Dai 28-gō, pol. Akt prawny Nr 28 z dnia 21 kwietnia 23 roku ery Meiji); 明治23年10月7日法律第98号 (jap. Meiji 23-nen 10-gatsu nanoka Hōritsu Dai 98-gō, pol. Akt prawny Nr 98 z dnia 7 października 23 roku ery Meiji), <http://dl.ndl.go.jp/info:ndljp/pid/787979/504>, [dostęp 03.03.2018].

⁷² *Nihon Roppō Zensho* (pol. *Całościowy Zbiór Sześciu Praw Japonii*), t. 1, Shinzansha, Tōkyō 1890, s. 128.

⁷³ M. Tani, *Bengōshi no tanjō to sono haikai (7) Meiji jidai chūki no hōsei to menkyō daigen'nin no katsuyaku* (pol. *Narodziny zawodu prawnika i jego tło (7) Ustawodawstwo środkowego okresu ery Meiji i aktywność licencjonowanej adwokatury*), „Matsuyama Daigaku Ronshū” 1971, Nr 3/22, s. 265.

⁷⁴ Więcej na temat historii szkół prawa w Japonii: M.A. Piegzik, *Rozwój szkół prawa w Japonii w okresie ery Meiji*, „Folia Iuridica Universitatis Wratislaviensis” 2016, vol. 5, no. 1, s. 69–84.

Prace nad kodyfikacją japońskiego kodeksu cywilnego trwały ponad 30 lat. W tym czasie w Japonii zostały przeprowadzone gruntowne reformy systemowe, które pozwoliły na odejście od feudalizmu i wkroczenie w rewolucję przemysłową na równi z innymi światowymi mocarstwami. W ciągu zaledwie trzech dekad poglądy na temat kształtu japońskiego prawa cywilnego ewoluowały w środowisku japońskich elit rządzących i współpracujących z nimi jurystów. Początkowo modelem wzorcowym był model francuski, lecz pierwsze prace nad tłumaczeniem Kodeksu Napoleona zakończyły się niepowodzeniem z powodu olbrzymich różnic dzielących Francję i Japonię. Również zmodyfikowany, wzbogacony o tradycyjne japońskie instytucje prawa rodzinnego i spadkowego kodeks Boissonade'a, nie sprostał oczekiwaniom rządu i reprezentantów szkół prawa cywilnego. W zaistniałych wówczas uwarunkowaniach politycznych, prawnych społeczno-gospodarczych oraz kulturowych Japonii żaden z wiodących modeli kodyfikacyjnych prawa cywilnego nie był możliwy wprost do zastosowania. Ujawnił to w pełni spór o kształt kodeksu cywilnego toczący się w latach 1889–1892, który doprowadził do odejścia od podjętej pierwotnie próby recepcji modelu francuskiego. Ostatecznie więc kodeks cywilny – co stanowiło najlepsze możliwe rozwiązanie – oparł się nie tylko na wzorcu francuskim, z uwzględnieniem tradycji prawa japońskiego, ale i na wzorcu niemieckim oraz angielskim.

Bibliografia

Źródła

- 異国船打払令 (jap. *Ikokusen Uchiharairei*, pol. Akt dotyczący odstraszenia obcych statków), http://archives.pref.yamaguchi.lg.jp/user_data/upload/File/ags/3-3-6-010.pdf, [dostęp: 25.02.2018].
- Archief Nederlandse Factorij Japan: NFJ 57 (KA 11687), Dagregister des Comptoirs Nangazackij van de jaaren 1642/43 en 1644.
- 治罪法 明治13年太政官布告第37号 (jap. *Chizaihō Meiji 13-nen Daijōkan Fukoku Dai 37-gō*, pol. Kodeks postępowania karnego, Proklamacja Rady Stanu Nr 37 13 roku ery Meiji), <http://dl.ndl.go.jp/info:ndljp/pid/787960/80>, [dostęp 04.03.2018].
- 五箇条の御誓文 (jap. *Gokajō no Goseimon*, pol. Pięciopunktowa pisemna przysięga), [w:] *Hōrei Zenshū* (pol. *Zbiór prawa*), t. Keiō 3-nen, Tōkyō 1912.
- Iezusu Kai, 日葡辞書 (jap. *Nippo Jisho*, pol. *Słownik japońsko-portugalski*), Nagasaki 1603.
- 攘夷勅命 (jap. *Jōi Chokumei*, pol. Rozkaz Wydalenia Barbarzyńców), bakumatu.727.net/bakumatu/tuushi-b3-kamogyoko.htm#taikyo, [dostęp: 21.02.2018].
- 刑法 明治13年太政官布告第36号 (jap. *Keihō Meiji 13-nen Daijōkan Fukoku Dai 36-gō*, pol. Kodeks karny, Proklamacja Rady Stanu Nr 36 13 roku ery Meiji), <http://dl.ndl.go.jp/info:ndljp/pid/787960/80>, [dostęp 04.03.2018].
- Kitabatake C., 神皇正統記 (jap. *Jinnō Shōtōki*, pol. Kronika autentycznej linii boskich cesarzy), <http://www.j-texts.com/chusei/rek/jinno.html>, [dostęp: 26.02.2018].

- 明治23年4月21日法律第28号 (jap. Meiji 23-nen 4-gatsu 21-nichi Hōritsu Dai 28-gō, pol. Akt prawny Nr 28 z dnia 21 kwietnia 23 roku ery Meiji), <http://dl.ndl.go.jp/info:ndljp/pid/787979/504>, [dostęp 03.03.2018].
- 明治23年10月7日法律第98号 (jap. Meiji 23-nen 10-gatsu nanoka Hōritsu Dai 98-gō, pol. Akt prawny Nr 98 z dnia 7 października 23 roku ery Meiji), <http://dl.ndl.go.jp/info:ndljp/pid/787979/504>, [dostęp 03.03.2018].
- 民法仮法則 全 (jap. Mimpō karihōsoku zen, pol. Prowizoryczny Kodeks Cywilny), http://dl.ndl.go.jp/info:ndljp/pid/2937518?__lang=en, [dostęp: 04.03.2018].
- 日本國米利堅合衆國和親條約 (jap. Nihonkoku-Meriken Gasshūkoku Washin Jōyaku, pol. Traktat Przyjaźni między Japonią a Stanami Zjednoczonymi), http://www.ndl.go.jp/modern/img_1/002/002-0011.html, [dostęp: 25.02.2018].
- 日本國米利堅合衆國修好通商條約 (jap. Nihonkoku-Meriken Gasshūkoku Shūkō Tsūshō Jōyaku, pol. Traktat przyjaźni i wymiany handlowej między Japonią a Stanami Zjednoczonymi), [w:] *Hōrei Zenshū* (pol. *Zbiór prawa*), t. Keiō 3-nen, Shinzansha, Tōkyō 1912.
- 日英修好通商条約 (jap. Nichiei Shūkō Tsūshō Jōyaku, pol. Traktat przyjaźni i wymiany handlowej między Japonią a Wielką Brytanią), [w:] *Hōrei Zenshū* (pol. *Zbiór prawa*), t. Keiō 3-nen, Shinzansha, Tōkyō 1912.
- 日露修好通商条約 (jap. Nichiro Shūkō Tsūshō Jōyaku, pol. Traktat przyjaźni i wymiany handlowej między Japonią a Rosją), [w:] *Hōrei Zenshū* (pol. *Zbiór prawa*), t. Keiō 3-nen, Shinzansha, Tōkyō 1912.
- 日蘭修好通商条約 (jap. Nichiran Shūkō Tsūshō Jōyaku, pol. Traktat przyjaźni i wymiany handlowej między Japonią a Holandią), [w:] *Hōrei Zenshū* (pol. *Zbiór prawa*), t. Keiō 3-nen, Shinzansha, Tōkyō 1912.
- 日仏修好通商条約 (jap. Nichifutsu Shūkō Tsūshō Jōyaku, pol. Traktat przyjaźni i wymiany handlowej między Japonią a Francją), [w:] *Hōrei Zenshū* (pol. *Zbiór prawa*), t. Keiō 3-nen, Shinzansha, Tōkyō 1912.
- Nihon Roppō Zensho* (pol. *Całościowy Zbiór Sześciu Praw Japonii*), t. 1, Tōkyō 1890.
- Rossijskij Gosudarstwennyj Archiw Driewnich Aktow (RGADA), F.7, op. 1, d. 2539, *Zapiska brigadira Niemcowa ob otprawlenii ekspiedicyj na Kurilskije ostrowa. 5 diekabria 1779 goda*.
- 徳川家康征夷大將軍補任の宣旨 (jap. Tokugawa Ieyasu Sei'i Taishōgun Bunin no Senji, pol. *Pisemne cesarskie polecenia mianowania Ieyasu Tokugawy na Wielkiego Szoguna*), Inskrypcja w Nikkō Tōshōgū.
- 天正十五年六月十八日付覚 (jap. Tenshō jūgonen, rokugatsu, jūhachi hidzuke satori, pol. Akt 18 dnia 6 miesiąca 15 roku ery Tenshō), [w:] H. Yamamoto (red.), *Totoyomi Hideyoshi no komonjo* (pol. *Stare dokumenty Hideyoshiego Totoyomi*), Kashiwa Shobō, Tōkyō 2015.

Opracowania

- Abe T., Rejaunier J., *Japan's Hidden Face: A Call for Radical Change in Japanese Society & Commerce*, Philadelphia BainBridge Books, Philadelphia 1998.
- An'no M., *Bateren Tsuihōrei: 16-seki no nichidō taiketsu* (pol. *Bateren Tsuihōrei: 16-wieczna rywalizacja Japonii z zachodem*), Nihon Editā Sukūru Shuppanbu, Tōkyō 1989.
- Asaji K., *17-seiki Ōsutoria kizoku ni totte no „Ōsaka-zu byōbu” no nedan* (pol. *Cena „Parawanu Osaki” według 17-wiecznego austriackiego arystokraty*), [w:] *Kokusai shimpoijumu hōkokusho: shinhakken*

- „*Toyotomi ki Ōsaka-zu byōbu*” no miryoku (pol. Czar nowoodkrytego „Parawanu Osaki czasów Toyotomiiego”, zapis międzynarodowego sympozjum), Ōsaka 2009.
- Barratt G., *Russia in Pacific Waters: 1715–1825*, UBC Press, Vancouver 2014.
- Boissonade G., *École de droit de Jedo*, “Revue de Législation” Paris 1874.
- Boissonade G., *Projet de code civil pour l’Empire du Japon*, t. 1–5, Sōbunkan Shoten, Tōkyō-Paris 1882–1889.
- Chen J., *Chinese Law: Context and Transformation: Revised and Expanded Edition*, Leiden Boston Brill Nijhoff, Boston 1966.
- Cooper M., *Rodrigues The Interpreter: An Early Jesuit in Japan and China*, Weatherhill, New York 1974.
- Cullen L.M., *A History of Japan: 1582–1941*, Cambridge University Press, Cambridge 2003.
- Denney J., *Respect and Consideration: Britain in Japan 1853–1868 and Beyond*, Radiance Press, Leicester 2011.
- Ellis R.R., *The Best Thus Far Discovered: The Japanese in the Letters of Francisco Xavier*, “Hispanic Review” 2003, vol. 71, no. 2.
- Farris W.W., *Sacred Texts and Buried Treasures: Issues in the Historical Archaeology of Ancient Japan*, University of Hawai’i Press, Honolulu 1998.
- Gordon A., *A Modern History of Japan: from Tokugawa Times to the Present*, Oxford University Press, Oxford 2003.
- Górnicki L., *Kodyfikacja prawa prywatnego*, [w:] Sařjan M. (red.), *Prawo cywilne – część ogólna. System Prawa Prywatnego. Tom 1*, C.H. Beck, Warszawa 2012.
- Hall J.W., *Japan: From Prehistory to Modern Times*, A Delta Book, Ann Arbor 1991.
- Hall J.C., *The Tokugawa Legislation*, Yokohama 1910.
- Hammer J., *Yokohama Burning: The Deadly 1923 Earthquake and Fire that Helped Forge the Path to World War II*, Free Press, New York-Toronto-London-Sydney 2006.
- Higashibaba I., *Christianity in Early Modern Japan: Kirishitan Belief and Practice*, Brill, Boston & Köln 2002.
- Ieshika Y., *Tokugawa Yoshinobu*, Yoshikawa Kōbunkan, Tōkyō 2014.
- Ishii S., *Nihon shisō taikai (21) Chūsei seiji shakai shisō* (pol. *Zarys japońskich ideologii (21) Średnio-wieczna myśl społeczno-polityczna*), t. 1, Iwanami Shoten, Tōkyō 1972.
- Iwao S., *Nihon no rekishi „14” sakoku* (pol. *Historia Japonii „14” sakoku*), Chūō kōron Shinsha, Tōkyō 2005.
- Jansen M., *The Making of Modern Japan*, Harvard University Press, Harvard 2000.
- Jidai o toraeru: Shin Nihonshi shiryōshū* (pol. *Uchwycić epokę: Nowy zbiór dokumentów dotyczących historii Japonii*), Kirihara Shoten, Tōkyō 1999.
- Kanda C., *Shimabara no ran* (pol. *Powstanie na Półwyspie Shimabara*), Chūō kōron Shinsha, Tōkyō 2005.
- Katō E., Kanai M. (red.), *Tōkyō Daigaku Shiryōhensan Shohō* (pol. *Przegląd Historiograficzny Uniwersytetu Tokijskiego*), Nr. 19, Tōkyō 2001.
- Keene D., *Emperor of Japan: Meiji and His World: 1852–1912*, Columbia University Press, New York 2002.

- Kość A., *Filozoficzne podstawy prawa japońskiego w perspektywie historycznej*, Redakcja Wydawnictw Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, Lublin 2001.
- Leszczyński L., *Gyoseishido w japońskiej kulturze prawnej. Nieformalne działania administracji a prawo*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 1996.
- Medzini M., *French Policy in Japan during the Closing Years of the Tokugawa Regime*, Cambridge University Press, Cambridge 1971.
- Meiji Daijin no fujin: Ōki Takatō (pol. *Ministrowie Meiji: Takatō Ōki*), <http://dl.ndl.go.jp/info:ndljp/pid/778815/111>, [dostęp 04.03.2018].
- Mitsukuri R., *Furansu Hōritsusho: Keihō* (pol. *Francuskie prawo stanowione: Prawo karne*), Daigaku Nankō, Tōkyō 1870.
- Mitsukuri R., *Furansu Hōritsusho: Mimpō* (pol. *Francuskie prawo stanowione: Prawo cywilne*), Daigaku Nankō, Tōkyō 1870.
- Mizutani K., *Boshin sensō to chōtekihan: Haisha no ishinshi* (pol. *Wojna boshin i zradzieckie hany: historia przegranych okresu rewolucji Meiji*), Yagi Shoten, Tōkyō 2001.
- Nagazumi Y., *Sakoku o minaosu* (pol. *Ponowne spojrzenie na sakoku*), Yamakawa Shuppansha, Tōkyō 1999.
- Najita T., *The Intellectual Foundations of Modern Japanese Politics*, University of Chicago Press, Chicago 1980.
- Nakamura K., *Tokugawa Ieyasu kōden* (pol. *Oficjalna biografia Ieyasu Tokugawy*), Tōshōgū Shamusho, Nikkō 1965.
- Ōkubo Y., *Nihon Kindaihō no Chichi Bowasonādo* (pol. *Boissonade: Ojciec współczesnego japońskiego prawa*), Iwanami Shoten, Tōkyō 1977.
- Pałasz-Rutkowska E., *Cesarz Meiji (1852–1912). Wizerunek władcy w modernizowanej Japonii*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2012.
- Perry M.C., *Narrative of the expedition of an American Squadron to the China Seas and Japan*, Tucker, Washington 1856.
- Piegzik M.A., *Rozwój szkół prawa w Japonii w okresie ery Meiji*, „Folia Iuridica Universitatis Wratislaviensis” 2016, vol. 5, no. 1.
- Röhl W., *History of Law in Japan since 1868*, Brill, Leiden–Boston 2005.
- Ruiz J.G. de Medina, *Documentos del Japón: 1547–1557*, Instituto Historico de la Compania de Jesus, Roma 1990.
- Sekcja Spraw Ogólnych Sekretariatu Ministra Sprawiedliwości (red.), *Tokugawa kinreikō* (pol. *Myśl prawa dotyczącego zakazów ery Tokugawa*), tom wydzielony, Shihosho Chosaka, Tōkyō 1961.
- Shimizu H., Shimizu Y., *Kirishitan kankei hōsei shiryō* (pol. *Materiały z historii prawa dotyczącego chrześcijan*), Sōkyū Shuppan, Hachiōji 2002.
- Sims R.L., *French Policy Towards the Bakufu and Meiji Japan: 1854–95*, Japan Library, Richmond 1998.
- Sogabe S., *Nicchū ritsuryō ron* (pol. *Debata nad chińsko-japońskim prawem administracyjno-karnym*), Yoshikawa Kobunkan, Tōkyō 1995.
- Suzuki T., *Etō Shimpei to Meiji ishin* (pol. *Rewolucja Meiji i Shimpei Etō*), Asahi Shinbunsha, Tōkyō 1989.
- Takano K., *Tokugawa Yoshinobu: kindai Nihon no enshutsusha* (pol. *Yoshinobu Tokugawa: inscenizator współczesnej Japonii*), Nihon Hōsō Shuppan Kyōkai, Tōkyō 1997.

- Takayanagi K., *A Century of Innovation. The Development of Japanese Law, 1868–1961*, [w:] Tanaka H. (red.), *The Japanese Legal System. Introductory Cases and Materials*, University of Tokyo Press, Tōkyō 1994.
- Takayanagi M., Rizō T. (red.), *Kadogawa Nihonshi jiten* (pol. *Słownik historii Japonii Kadogawa*), Kadokawa Shoten, Tōkyō 1995.
- Tanaka H., „*Bansha no goku*” no subete (pol. *Wszystko o „Więzieniu barbarzyńskiego świata”*), Yoshikawa Kōbunkan, Tōkyō 2011.
- Tani M., *Bengōshi no tanjō to sono haikai (7) Meiji jidai chūki no hōsei to menkyo daigen ’nin no katsuyaku* (pol. *Narodziny zawodu prawnika i jego tło (7) Ustawodawstwo środkowego okresu ery Meiji i aktywność licencjonowanej adwokatury*), „*Matsuyama Daigaku Ronshū*” 1971, Nr 3/22.
- Taniguchi T., Ishida K. (red.), *Shimpan Chūshaku Mimpō (1) Sōsoku (1) Kaitei han* (pol. *Nowe wydanie komentarza do prawa cywilnego (1) Część ogólna (1)*, wyd. uzupełnione), Yūhikaku, Tōkyō 2002.
- Walker B.L., *Foreign Affairs and Frontiers in Early Modern Japan: a Historio-graphical Essay*, “*Early Modern Japan: An Interdisciplinary Journal*” 2002, No. 2/10.

